

մասնակցում՝ Վրաստան ներխուժած լեզգիների դեմ մղվող կռիվներին։ Մի որոշ ժամանակ Հերակլի հանձնարարությամբ նա ձեռնամուխ է լինում վրաց զորքը եվրոպական կարգով վարժեցնելու գործին³⁶։

Դեռևս Մոսկվայում եղած ժամանակ էմինը ծանոթացել էր Մշո ս. Կարապետ վանքի վանականներին մեկի՝ տեր Սուքիասի հետ և իմացել, որ իր ծրարները դրական վերաբերմունքի կարժանանան այդ վանքի վանահայր Հովնանի կողմից։ Ուստի նա նամակագրական կապ է հաստատում նաև Հովնանի հետ։ Վերջինս լիակատար հավանություն է տալիս նրա ծրագրերին և հավաստիացնում, որ հաղաթուրք արևմտահայեր պատրաստ են նրա դրոշի տակ մտնելու և պայքարելու՝ իրենց երկիրը թուրքական դաժան տիրապետությունից ազատագրելու համար։

3. ԱԶԱՏԱԴԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

XVIII դարի կեսերին Օսմանյան կայսրությունը գտնվում էր քաղաքական և տնտեսական խորը ճգնաժամի մեջ։ Կյանքի բոլոր ասպարեզներում զգացվում էր թուրքերի հետամնացությունը. անկումային վիճակում էր գյուղատնտեսությունը, զարգացման միջնադարյան մակարդակին էին մնացել արհեստներն ու արդյունագործությունը, անվերջանալի պատերազմների հետևանքով խափանվել էր բնականոն առևտուրը։ Կենտրոնական իշխանության թուլացման և երկրի ծայրահեղ մասնատվածության հետ միաժամանակ ուժեղանում էին կենտրոնխույս ձգտումները։ Ծայրամասերում մի շարք փաշաներ փաստորեն վեր էին ածվել կիսանկախ տիրակալների, նրանցից ոմանք ժառանգական էին դարձել իրենց պաշտոնը։ Թուրքական պետության թուլացման և աշխատավորների անլուր շահագործման վերաբերյալ հետաքրքրական տեղեկություններ կան թուրք հեղինակ Ջեվդեթ-փաշայի «Պատմություն» մեջ։ Ահա թե նա ինչպես է բնորոշում XVIII դարի վերջին տասնամյակներում Թուրքիայում ստեղծված կացությունը. «Որոշ ժամանակից ի վեր բռնությունների ու անիրավությունների ամեն սահմանը անցել էր և Օսմանյան կայսերական երկրում ռայաները մեծ թշվառության էին ենթարկվել, իրենց երկիրն ու հայրենիքը թողնելով՝ ցիր ու ցան եղել։ Դրանով երկիրն ավերվել՝ ազգավների ու բուերի բնի էր վերածվել։ Այդ պատճառով Օսմանյան կառավարությունը պատերազմական գործում անկարող էր դարձել, զրկվել հաղթանակից...»։ Ջեվդեթ-փաշան փորձում է բացատրել այդ թուլացման պատճառը. «Երկրի այս աստիճան ավերվածության պատճառը միայն պատերազմական շարժումները չէին. երկրի ավազանու, կազիների, նայիրների և այլ պաշտոնյաների կողմից, իրենց օգտին, պատերազմական տուրքերից մի քանի անգամ ավելի գումարներ աղքատների վրա բաժանելով, բռնությամբ և գազանությամբ գանձումը և նման բռնությունները թերևս ավելի մեծ տեղ էին բռնում։ ...Երկրի շինարարությունը կամ ռայաների բարօրությունը միտք անգամ չբերելով, նրանք իրենց ծախքերը հանելու և իրենց դրությունը բարելավելու համար աղքատների ձեռքից խլում էին նրանց ունեցվածքը, վաճառել տալիս նրանց անասուններն ու կենդանիները, հովանավորում ու քաջալերում ավա-

³⁶ Տե՛ս Ա. Բ. Иоаннисян, Иосиф Эмин, էջ 137—138։

գանինների բռնությունները, սրանք էլ մյուս կողմից կողոպտում էին աղքատներին»³⁷,

Օգտվելով Օսմանյան կայսրության ընդհանուր թուլացումից, հպատակ ժողովուրդները ձգտում էին թոթափել թուրքական տիրապետության լուծը։ Ազգային-ազատագրական շարժումները ուժեղ էին հատկապես բալկանյան երկրներում։ Պատրաստ էին ապստամբելու հույները, Սերբիայի, Բոսնիայի, Հերցեգովինայի, Չերնոգորիայի և այլ վայրերի սլավոնական ժողովուրդները, որոնք օգնություն ստանալու համար դիմել էին Ռուսաստանին։ Անկախանալու լուրջ ձգտումներ է ցուցաբերում նաև Իմերեթիայի թագավոր Սողոմոնը, որին հաջողվում է մի շարք հաղթանակներ ստանել թուրքական զորքերի նկատմամբ։ Թուրքական բռնակալության դեմ ազատագրական շարժում է սկսվում նաև Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներում։

Արևմտյան Հայաստանի բնակչության վիճակը XVIII դարի երկրորդ կեսին գնալով վատթարանում էր։ Թուրքական փաշաների և քուրդ բեյերի անսանձ բռնությունների, կրոնական հալածանքների և անհագուրդ հարկապահանջության հետևանքով ստեղծված ծանր դրությունը ավելի էր բարդանում շնորհիվ այն բազմաթիվ կռիվների, որ մերթ ընդ մերթ ծագում էին տեղական իշխողների միջև։ Վերջիններս չէին կամենում ճանաչել կենտրոնական իշխանությունը, ուստի սկսվում էին ընդհարումներ կառավարական ղեկավարների և տեղական ուժերի միջև։ Այդ կռիվների հետևանքով ավերվում և ամայանում էին բնակավայրերը, բնակիչները ոչնչանում, գերի էին տարվում կամ էլ բռնում արտագաղթի ուղին։ Օրինակ, Մանազկիրտի շրջակայքում 350 զույգ կար, մեծ մասամբ հայկական։ 1762 թ. քրդերի միջև սկսված ընդհարումների պատճառով այդ գյուղերից մնաց միայն հարյուրը։ Դարի վերջին նոր ընդհարումներ եղան ինուսի բեյի հետ։ Նորից քայքայում և տեղահանում։ Գյուղերը նորից ավերվեցին և նրանց թիվը հասավ քսանի³⁸։ Հայերը ստիպված էին հոգալ քրդական զորախմբերի ծախքը³⁹, երբեմն էլ ամրություններ կառուցել նրանց համար։ Մուշի Ալայեդդին բեյը, մի քուրդ ցեղապետ, 1741 թ. մշեցի հայերի ձեռքով իր համար կառուցել է տալիս մի ամրակուռ բերդ և ասլեստամբում Բազեղի տիրոջ դեմ։ Թե որքան աշխատանք և միջոցներ են ծախսվել այդ բերդը կառուցելու համար, երևում է այն բանից, որ երբ մի քանի տարի հետո թուրքերը գրավում են բերդը և որոշում քանդել, դրա համար նրանց անհրաժեշտ է լինում 40 օր, իսկ քանդողների թիվը հասել է 15 հազարի⁴⁰։ 1747 թ. էրզրումի և Բայազետի փաշաներն իրենց զորքերով հարձակվում են Մուշի վրա, գրավում քաղաքը, ծանր տուգանք դնում քաղաքացիների վրա։ Այսպես բեյին թուլացնելու համար թուրքական զորքերը հրդեհում են այդ հայաշատ գավառի գյուղերը⁴¹։

Անտանիկ էր հարկապահանջությունը։ Հակոբ Տիվրիկցի ժամանակագիրը պատմում է, որ հարկի տակ էին դրված բոլորը՝ սկսած հինգ տարեկան

³⁷ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, հատ. Ա, էջ 277—278։

³⁸ Տե՛ս Լեւ, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 735։

³⁹ Տե՛ս Պ. Մուրադյանց, Նկարագիր Ս. Հովհաննու վանուց և վիճակի նորին Բազրեանդու, «Արարատ», 1889, հունվար, էջ 34։

⁴⁰ Տե՛ս Լեւ, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 735։

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 734։

Երևելաներից⁴², Հարկերից խուսափողները ենթարկվում էին ծանր պատիժներին: Սովորական հարկերին գումարվում էին նաև պատերազմական առիթներով զրված տուրքերն ու դանազան պարտավորությունները: Չկատարողները ստիպված էին լինում յեթև ամեն ինչ և հեռանալ իրենց բնակավայրերից: Ելք 1775 թ. Սախրը փաշան իր մարդկանցով կանգ է առնում Տիվրիկում, նրանց ամբողջ ծախսը մեծ բռնությամբ և ճնշումներով հավաքում են քրիստոնյաներից. «Այսպէս զամենեքեան բռնադատութեամբ պէս պէս նեղութեամբ հատուցին զպարտս իւրեանց,—վկայում է Հակոբ Տիվրիկցին,—ոմանք պարտքիան եղեալ գնացին ի յօտար երկիր, և ոմանք չբաւորեալ փախեան ի յօթեանէն իւրեանց, և բազում էսկէր կայր ի վերայ երկրի ամենայն տեղիս»⁴³:

Իրավագուրկ և հարստահարված հայ աշխատավորները երազում էին թուրքական ատեւի լուծը թոթափելու և անկախություն ձեռք բերելու մասին: Բայց նրանք քաջ գիտակցում էին, որ միայն սեփական ուժերով անզոր կլինեն պայքարելու թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ, անհրաժեշտ էր օգնություն ստանալ դրսից, իսկ այդ հնարավոր էր ակնկալել միայն քրիստոնյա պետություններից: Արևմտյան Հայաստանում ծավալված ազատագրական շարժման կենտրոնը Մուշն էր, իսկ գլխավոր ոգեշնչողն ու կազմակերպիչը՝ Մշո ս. Կարապետ վանքի վանահայր Հովնանը:

Իմանալով Հովսեփ Էմինի ձգտումների մասին, Հովնանը հայտնում է նրան, որ ինքը հնարավոր ամեն ինչ կանի թուրքերի դեմ ապստամբություն սկսելու համար: Եվ, իսկապես, կարճ ժամանակամիջոցում նա մեծ աշխատանք է տանում ապստամբությունը նախապատրաստելու ուղղությամբ: Հովսեփ Էմինը Վրաստանում եղած ժամանակ նրա մոտ է ուղարկում իր փոքրիկ ջոկատի հրամանատար Սիմոնին: Երբ Հերակլի պահանջով Էմինը ստիպված է լինում ցրել կամավորների իր ջոկատը, նրանց ուղարկում է Արևմտահայաստան⁴⁴: Այդ կամավորները, որոնց մեծ մասը ռուսահայեր էին, հատուկ առաջադրանքով էին ուղարկված Արևմտահայաստան և դա անպայման կապ ունեն ընդհանրի նախապատրաստությունների հետ⁴⁵:

Պատասխան նամակում Հովնանը վստահեցնում էր Էմինին, որ թուրքահայերն անմիջապես նրան կմիանան, եթե նա Արևմտյան Հայաստան մտնի վրացական զորքի հետ միասին⁴⁶: Հաջորդ նամակներում Հովնանը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում իր պատրաստությունների մասին: «Անցնող տասնմեկ ամիսներին գրելով էի զբաղած,—հայտնում է նրան Հովնանը,—ինձ շատ դյուրին եղավ՝ ձեզնով շահագրգռել ու ձեր հերոսական մտածողությամբ համակել բոլոր Պոլսի, Զմյուռնիայի, Կեսարիայի, Թոխաթի, Էրզրումի, Դիարբեքի, Վանի և այլ վայրերի անվանի հայերին»: Այդ նույն նամակից պարզվում է, որ Հովնանը կապերի մեջ է մտել նաև եզդիների և ասորիների հետ, որոնք պատրաստակամություն էին հայտնել միանալու հայ ապստամբներին⁴⁷:

Արևմտյան Հայաստանում առկա ազատագրական այս խմորումների և

⁴² Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. 2, էջ 463:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 457:

⁴⁴ Տե՛ս «Ցուխէփ Էմին», էջ 245:

⁴⁵ Տե՛ս А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, էջ 147:

⁴⁶ «Ցուխէփ Էմին», էջ 245:

⁴⁷ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 267:

ապստամբություն ծրագրերի մասին Հովսեփի էմինը իրազեկ է պահում Հերուկյ թագավորին: Վրաց թագավորության և Թուրքիայի հարաբերությունները շափազանց լարված էին այդ ժամանակ և վտանգ կար, որ թուրքերը կհարձակվեն Արևելյան Վրաստանի վրա: Այս պայմաններում, բնականաբար, վրաց թագավորին պետք է, որ հետաքրքրեր թուրքերի թիկունքում հայերի հնարավոր ապստամբության ծրագրերը: Էմինը նրան առաջարկում է 6.000 ձիավորներով և 10.000 հետևակ զորքով շարժվել դեպի Բայազետ: «Այստեղից անցք էրզրում, որ երեք օրվա ճանապարհ է,— խորհուրդ է տալիս նրան էմինը,— Ձեր հաջորդ շրջանները պիտի լինեն Բասենը, Սասունը, Բիթլիսը, Դուբ ալդտեղ պիտի ունենաք 12.000 հետևակ, մինչև որ թուրքերն արթնանան իրենց հավիտենական թմբիրից: Ձեզ պիտի միանան Մշո հայերը՝ 10.000 ձիավորներով: Ձեր ամբողջ ուժը պիտի լինի 40.000»¹⁵:

Դժվար է ասել, թե իրականության որքան մոտ էին Հ. էմինի բերած այս թվերը, որոնք քաղված են, թերևս, Հովնանի նամակներից: Բայց թեկուզ և չափազանցված, այդ տվյալները ցույց են տալիս, որ մեծ թվով հայ գյուղացիներ ու արհեստավորներ պատրաստ էին իրենց զենքով միանալու վրացական զորքին: Հերակլը հավանություն է տալիս այս ծրագրին և էմինի մարդկանցից մեկի՝ մահտեսի Գրիգորի ձեռքով 1764 թվականի մարտին խրախուսական նամակ հղում Հովնանին: Սակայն այս Գրիգորը (որի մոտ էր նաև Հովնանին հասցեագրված էմինի նամակը) նրանում ձերբակալվում է խանի մարդկանց կողմից: Նամակներն ընկնում են վերջինիս ձեռքը և նրանց բովանդակությունը հայտնի է դառնում Սիմեոն Նրեանցի կաթողիկոսին: Շասչանցած կաթողիկոսը Հերակլ թագավորին ուղարկած իր նամակում խորհուրդ է տալիս հրաժարվել Հովնանի հետ գործակցելուց և իր երկրից վճռել էմինին, որի գործունեությունը, ըստ նրա, չափազանց վնասակար հետևանքներ կարող էր ունենալ հայերի համար: Հարկ է նշել, որ Սիմեոն Նրեանցին ընդհանրապես դեմ չէր հայ ժողովրդի ազատագրման գաղափարին, սակայն երկյուղ կրելով, որ հայերի ձգտումները հայտնի կդառնան մահմեդական բռնակալներին, որից և ժողովրդի վիճակն է՛լ ավելի կծանրանա, նա չափազանց զգուշավոր դիրք էր գրավել և դեմ էր բացորոշ գործողություններին:

Հերակլ թագավորը չէր կարող հաշվի չնստել հայերի մեջ անվիճելի հեղինակություն վայելող կաթողիկոսի բացասական այս վերաբերմունքի հետ, բացի այդ, 1764 թ. կեսերին Վրաստանի վրա թուրքական հարձակման վտանգ այլևս չկար: Ուստի նա էմինին հեռացնում է Վրաստանից և խզում իր կապերը Հովնանի հետ: Այնուհետև էմինը գնում է Հյուսիսային Կովկաս, այնտեղից է՛լ Ղարաբաղ, ուր մելիքների պայքարը կազմակերպելու ապարդյուն փորձեր կատարելուց հետո, 1767 թ. վերադառնում է Վրաստան և 1766 թ. գարնանը Իրանի ու Իրաքի վրայով մեկնում Հնդկաստան՝ միշտ երազելով պայքարի մեջ մտնել հանուն հայրենիքի ազատության:

4. ՄԱԴՐԱՍԻ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

XVIII դարի 70—80-ական թվականներին Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում հնդկահայ մի խումբ հայրենասեր գործիչներ լուրջ աշխատանք են ծա-

¹⁵ «Ցուղեփ էմին», էջ 259: